

Universiteit Antwerpen – Faculteit Letteren en Wijsbegeerte
2022-2023

Bachelorscriptie – Departement Geschiedenis

Begeleiders: Prof. dr. Oscar Gelderblom & dr. Ruben Peeters

© Vlaams Architectuurinstituut – collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Jan Vanhoenacker

“Hoogmoed? Waanzin? Misschien!”

Een historisch onderzoek naar de rol van het Antwerpse stadsbestuur in de totstandkoming van de nieuwe hoofdzetel van de Algemeene Bankvereniging, het torengedouw de ‘Boerentoren’ in Antwerpen, in de periode 1928-1932.

Verhandeling aangeboden tot het verkrijgen van de graad van Bachelor in de Geschiedenis. Geschreven door Rick Faust.

Universiteit Antwerpen
| Faculteit Letteren
en Wijsbegeerte

9605 woorden

Inhoudsopgave

Inleiding.....	3
Herontwikkeling van de site Schoenmarkt, Eiermarkt, Beddenstraat.....	6
De Algemeene Bankvereniging.....	9
De woelige gemeenteraadszittingen van 27 en 28 augustus 1928.....	10
Wettelijk kader openbare verkopen.....	17
Commissie ter beoordeling van de ontwerpen.....	19
De bouw, architectuur en symboliek van de Boerentoren.....	21
Conclusie.....	27
Bibliografie.....	31

Inleiding

Op 22 november 2022 presenteerde de gerenommeerde Amerikaans-Poolse architect Daniel Libeskind renovatieplannen voor de zogenaamde ‘Boerentoren’. Deze toren, die gebouwd werd tussen 1929-1931, staat in het hart van het historische centrum van Antwerpen en was met zijn 87,5 meter hoogte de hoogste, en wellicht de eerste, Europese ‘wolkenkrabber’.¹ De gepresenteerde renovatieplannen leidden direct tot publieke beroering en plaatste de Boerentoren midden in het centrum van contemporaine debatten rond gebouwd erfgoed. Deze debatten roepen parallellen op met de situatie in 1928, toen de bouwplannen van de toren werden gepresenteerd. Ook toen werden er felle publieke discussies gevoerd, onder meer over de wenselijkheid van een toren en diens ‘concurrentie’ met de nabijgelegen kathedraaltoren.² Binnen de Antwerpse gemeenteraad werd de komst van de toren eveneens bekritiseerd. Zo vond de liberale oppositie een modern torengedouw in een historische omgeving onwenselijk. Ook de gang van zaken rond het verkoopproces van de bouwgrond, een stadseigendom die de katholiek-socialistische coalitie wilde verkopen aan de Algemeene Bankvereniging, de bouwheer van de toren, werd door hen bekritiseerd. Ondanks de aanzienlijke maatschappelijke ophef stemde vrijwel de volledige stadscoalitie in 1928 in met de verkoop van de bouwgrond aan de Algemeene Bankvereniging.³ Al snel na de oplevering in 1932 werd de Boerentoren een prominente blikvanger in het Antwerpse stadscentrum en een belangrijk symbool voor de Algemeene Bankvereniging. Tegenwoordig wordt de toren ook regelmatig ingepast in Vlaamsgezinde vertogen. Zo noemde Fernand Huts, Vlaams miljardair en huidig eigenaar van het gebouw, de toren in 2022 “hét symbool van de Vlaamse economische kracht”.⁴ Maar ook al vóór de bouw zag de gewezen Vlaamsgezinde burgemeester van Antwerpen, Frans Van Cauwelaert, in de aanstaande toren hét bewijs “dat het economische leven zich samentrekt in het hart van de stad.”⁵ Het zijn precies die vertogen, de controverses en de wijdverspreide discussies die de Boerentoren zowel historisch als eigentijds relevant maken.

¹ In hoeverre de Boerentoren de eerste wolkenkrabber van Europa is, kan worden betwist. Wellicht valt deze eer toe aan het eerder gebouwde 45 meter hoge ‘Het Witte Huis’ in Rotterdam.

² RAJESH HEYNICKX, "A law of inertia. The Tower as Site and Symbol in Interwar Flanders", in: RAJESH HEYNICKX EN TOM AVERMAETE (red.), *Making a New World. Architecture & Communities in Interwar Europe*, Leuven: Leuven University Press, 2012, 199-211, 201-202. Ook in het volgende werk wordt melding gemaakt van protest: ANNE MALLIET, "Boerentoren. Eiermarkt 20/Schoenmarkt 35 1929-1932", in: RITA STEYAERT, GREET PLOMTEUX, ANNE MALLIET e.a. (red.), *Architectuurgids Antwerpen*, Turnhout: Brepols, 1993, nummer 186.

³ Stad Antwerpen, Gemeentebblad 1928/II, 354.

⁴ Uit: *Antwerpse Boerentoren krijgt opvallende make-over: zo ziet het nieuwe ontwerp eruit*, Website van De Morgen, < <https://www.demorgen.be/snelnieuws/antwerpse-boerentoren-krijgt-opvallende-make-over-zo-ziet-het-nieuwe-ontwerp-eruit~b7aed388/> >, geraadpleegd op 2 april 2023.

⁵ Stad Antwerpen, Gemeentebblad 1928/II, 322.

De bestaande historiografie van de Boerentoren is eerder klein en wordt gedomineerd door twee auteurs. De eerste auteur is Dirk Laureys, collectiebeheerder van het Vlaams Architectonisch Instituut (VAI). De tweede auteur is Marc Van Pottelberghe, de gewezen archivaris van de opvolgers van de Algemeene Bankvereniging, respectievelijk de Kredietbank en de KBC.⁶ Het was Van Pottelberghe die in 1986 het eerste artikel over de Boerentoren schreef, namelijk over diens plaats in de stedelijke ontwikkeling van Antwerpen.⁷ In hetzelfde jaar schreef architectuurstudent Luc De Bruyn een ongepubliceerde eindverhandeling over de Boerentoren waarin hij zich hoofdzakelijk op het architecturale aspect van de Boerentoren toelegde.⁸ In 2001 verscheen van de hand van Laureys een populariserende tentoonstellingscatalogus over de Boerentoren met daarin de voornaamste (bouw)historische feiten.⁹ Het meest recent verschenen artikel over de Boerentoren werd geschreven door Van Pottelberghe en Laureys tezamen, namelijk een hoofdstuk in een overzichtswerk van Belgische hoogbouw, uitgegeven door het Davidsfonds in 2006.¹⁰ Deze publicaties worden telkens gekenmerkt door een algemeen positief vertoog waarbij de Boerentoren herhaaldelijk symbolisch wordt genoemd voor de “economische macht” van de Algemeene Bankvereniging en de “welstand” van de stad Antwerpen.¹¹ Een aannemelijke verklaring hiervoor is dat de gepubliceerde artikelen ofwel expliciet in naam van een opvolger van de Algemeene Bankvereniging werden geschreven, zoals de tentoonstellingscatalogus, ofwel (mede) door Marc Van Pottelberghe, die afhankelijk was van de Kredietbank en later de KBC. Verder dan een uitgebreide schets van het ontwerpproces, een uiteenzetting van de architecten, enkele bijzondere feiten over het constructieproces en de bijzonderheid van een torengebouw tijdens het interbellum an sich, reikt de historiografie niet. Hierdoor zijn er enkele belangrijke vragen die nog onbeantwoord zijn gebleven.

⁶ De Algemeene Bankvereniging werd in 1935 overgenomen door de Kredietbank, die op zijn beurt in 1998 in de KBC opging.

⁷ A. VAN RUYSEVELT EN M. VAN POTTELBERGHE, *Het Torengedebouw te Antwerpen, de geschiedenis van een stedelijk landschap*, De Kredietbank, 1986. De bijdrage van Ruyssevelt in dit werk ging niet over de Boerentoren, maar over de directe stedelijke omgeving.

⁸ LUC DE BRUYN, *De Boerentoren. J.R. Van Hoenacker, J. Smolderen, E. Van Averbek (1929-1931)*, onuitgegeven Eindverhandeling, vakgebied Architectuur, Hoger Architectuur Instituut van het Rijk (Antwerpen), 1985-1986.

⁹ DIRK LAUREYS, *IJzersterk. De KBC-toren en zijn architecten*, onuitgegeven tentoonstellingscatalogus, Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen, 2001.

¹⁰ DIRK LAUREYS EN MARC VAN POTTELBERGHE, "Van scheldnaam tot icoon 75 jaar Boerentoren", in: PIET LOMBAERDE, DIRK LAUREYS EN MARC VAN POTTELBERGHE (red.), *Hoger/Higher/Plus Haut. Panoramisch Antwerpen*, Leuven: Davidsfonds, 2006, 39-65.

¹¹ DIRK LAUREYS, *IJzersterk*.

Zo zijn de felle discussies binnen de gemeenteraad over de grondverkoop wel vermeld in de historiografie, maar nog nooit eerder uitgewerkt.¹² De verkoop van de bouwgrond aan de Algemeene Bankvereniging zou volgens de oppositie een illegitieme “schijn-verkoop” zijn geweest, een vorm van vriendjespolitiek waarbij andere partijen geen gelijke kans hadden gehad op de aankoop van de bouwgrond.¹³ Ook de nauwe banden tussen de Algemeene Bankvereniging en burgemeester Frans Van Cauwelaert, die zich groot voorstander toonde van het torengebouw, zijn in de historiografie nooit eerder kritisch besproken. De centrale onderzoeksvraag van dit onderzoek luidt dan ook: wat was de rol van het Antwerpse stadsbestuur in de totstandkoming van de nieuwe hoofdzetel van de Algemeene Bankvereniging, het torengebouw de ‘Boerentoren’ in Antwerpen, in de periode 1928-1932? Hierbij zal onder meer de controversiële grondverkoop worden besproken. De sub-onderzoeksvragen richten zich op de rol van Frans Van Cauwelaert, de belangen van de Algemeene Bankvereniging bij een torengebouw en de symboliek van het torengebouw. De hypothese van het onderzoek is dat leden van het Antwerpse stadsbestuur absoluut een toren ambieerde en in de Algemeene Bankvereniging een kapitaalkrachtige partner vonden, die zelf ook belangen had bij een prominent kantoor. Deze hypothese wordt ook geponeerd in de historiografie, maar werd nog nooit eerder uitgewerkt.¹⁴ Om de centrale onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden en de hypothese te staven, wordt gebruikgemaakt van een breed scala aan primaire bronnen die kwalitatief worden onderzocht. Op de eerste plaats worden vergaderingsnotulen van de Algemeene Bankvereniging uit 1928 gebruikt waarin de grondverkoop wordt besproken.¹⁵ Daarnaast worden verschillende bronnen van de stedelijke administratie onderzocht, die in de historiografie nog amper zijn gebruikt.¹⁶ Voorbeelden van deze bronnen zijn bouwaanvragen, correspondentie met de architecten en het verslag van de openbare veiling van de gronden. Ook zijn bouwplannen, bouwfacturen en een gedigitaliseerd fotoarchief ingezien.¹⁷ Het Antwerpse Gemeentebblad, waarin de uitvoerige discussies rond de grondverkoop gedetailleerd worden weergegeven, is eveneens cruciaal om de totstandkoming te begrijpen. Ten slotte worden enkele krantenartikelen uit verschillende strekkingen gebruikt om de discussies rond de totstandkoming van de Boerentoren te kaderen en de standpunten

¹² A. VAN RUYSEVELT EN M. VAN POTTENBERGHE, *Het Toreengebouw te Antwerpen*, 37-38.

¹³ Stad Antwerpen, Gemeentebblad, 1928/II, 271.

¹⁴ DIRK LAUREYS EN MARC VAN POTTENBERGHE, "Van scheldnaam tot icoon, 75 jaar Boerentoren", 41-45.

¹⁵ Deze worden bewaard in het Historisch Archief van de KBC in Brussel en zijn gedigitaliseerd opgestuurd door de huidige archivaris, Lindsay Marien.

¹⁶ De bestaande historiografie maakt vooral gebruik van het archief van de VAI en de KBC.

¹⁷ Deze bronnen worden bewaard door het VAI, die ook archieven van de architecten beheert. De archiefreeks van Jan Vanhoenacker is in het kader van de Boerentoren het meest uitgebreide en exhaustieve.

daarover te verduidelijken. Deze primaire bronnen worden regelmatig geconfronteerd met de omvangrijke, eerder Nederlandstalige secundaire literatuur over Belgische hoogbouw, architectuurstijlen, de politieke situatie ten tijde van de bouw en de drie architecten.

Bij zowel de primaire bronnen als de secundaire literatuur is enige bronkritiek op zijn plaats. Ten eerste is het archiefmateriaal van de KBC eerder beperkt en is deze digitaal verzonden, het archief is niet op locatie ingezien en wellicht is niet elke relevante bron opgestuurd. Ook de bronnen van de stedelijke administratie bevatten hiaten doordat enkel de brieven die geschreven werden in naam van de stad bewaard zijn gebleven, zelden de brieven die zij ontving. Ook de archiefcollectie van het VAI is niet compleet. Ze omvat bijvoorbeeld niet alle bouwplannen en er is haast geen correspondentie tussen de architecten en de bank bewaard gebleven. Ook de secundaire literatuur moet kritisch worden bekeken. Zo is er in naam van de Kredietbank een geschiedenis geschreven over het bedrijf waarin ook de Algemeene Bankvereniging werd besproken.¹⁸ Dit werk wordt echter gekenmerkt door een uitgesproken Vlaamsgezind vertoog, een terugkerend fenomeen dat ook merkbaar is in de historiografie rond de Boerentoren. Het onderzoek is overwegend chronologisch opgebouwd. Er wordt eerst stilgestaan bij de site waarop de toren is gebouwd, de ontstaansgeschiedenis van de Algemeene Bankvereniging en de gemeenteraadszittingen waarin de grondverkoop werd besproken. Dan volgt een korte bespreking van de bouw, de architectuur en symboliek van de toren en ten slotte de conclusie.

Herontwikkeling van de site Schoenmarkt, Eiermarkt, Beddenstraat

De Boerentoren werd gebouwd op een perceel gelegen aan de Schoenmarkt, de Eiermarkt en de Beddenstraat in het historische stadscentrum van Antwerpen. Deze site is het eindpunt van de Meir, een centrale handelsstraat waar verschillende handelshuizen en financiële instellingen gevestigd waren. Na een Duits bombardement in 1914 was de site zo goed als vernietigd, waarna ze in handen kwam van het Antwerpse stadsbestuur en braak kwam te liggen. Na de Eerste Wereldoorlog lanceerde het stadsbestuur verschillende initiatieven om de site opnieuw te ontwikkelen, onder andere in 1919 door de oprichting van de *Commission d'études pour l'aménagement de l'agglomération Anversoise*.¹⁹ Deze commissie organiseerde direct een ontwerpwedstrijd waarbij architecten hun ontwerpen en ideeën voor de buurt rond de Schoenmarkt konden insturen. Ondanks de 28 ingezonden ontwerpen, werd geen van de plannen effectief gerealiseerd. Enkel de rooilijnen van de straten rond de site werden

¹⁸ HERMAN VAN DER WEE EN MONIQUE VERBREYT, *Mensen maken Geschiedenis. De Kredietbank en de Economische Opgang van Vlaanderen. 1935-1985*, Tielt: Lannoo, 1985.

¹⁹ A. VAN RUYSSSEVELT EN M. VAN POTTENBERGHE, *Het Torengedouw te Antwerpen*, 31.

aangepast.²⁰ Of er tussen de ingezonden wedstrijdontwerpen ook al ontwerpen zaten van torengebouwen lijkt, op basis van de wedstrijdbeginnelsen, onaannemelijk. Zo stelde de jury vooraf: “In oudere stadsgedeelten zijn volledige herinrichtingen en omwerkingen niet aan te bevelen, alsook geen uiterste modernisering: het is een archeologisch belang, de overblijfselen van het verleden te behouden en de geschiedkundige ontwikkeling van de wegenis te eerbiedigen.”²¹ Het vermoeden dat er geen schetsen van torens werden ingezonden, wordt versterkt door het feit dat Edward Leonard, een Vlaamse architectuurcriticus die expliciet tegen hoge gebouwen in een historische setting ageerde, in zijn algemene bespreking van de wedstrijdinzendingen geen enkele keer zijn afkeuring heeft uitgesproken over de hoogte van de ontwerpen.²² Het was bovendien niet uitzonderlijk dat er geen ontwerpen van torens werden ingestuurd. Het Belgische architectonische debat vóór 1920 werd namelijk gedomineerd door ‘traditionele’ architecten die vast bleven houden aan klassieke ontwerpprincipes.²³ Veel verder dan “architecturale fantasieën” van torengebouwen kwamen Belgische architecten dan ook niet, tot in 1922 een ontwerpwedstrijd voor de Amerikaanse Chicago Tribune Tower werd gehouden.²⁴ Aan deze ‘skyscraper’ wedstrijd deden ook Belgische architecten mee, waardoor het ‘skyscraperfenomeen’ en debatten rond hoogbouw ook in België langzaamaan op gang kwamen.²⁵

Ook binnen het Antwerpse stadsbestuur kwam dit debat stilaan op gang. Het stadsbestuur in de periode 1921-1932 was samengesteld uit een coalitie van flamingantische christendemocraten en socialisten. Deze politici namen in 1921 het stokje over van francofone liberalen, die bijna een halve eeuw de stad hadden bestuurd en weigerden met de socialisten en katholieken samen te werken.²⁶ De nieuwe coalitie had, in vergelijking met de vorige liberale stadsbesturen, een uitgesproken Vlaams-democratisch karakter.²⁷ De voorzitter van het stadsbestuur was de flamingantische christendemocraat Frans Van Cauwelaert. Van Cauwelaert speelde in het

²⁰ Ibidem, 20-21.

²¹ EDWARD LEONARD, *Voor 's lands wederopbouw. Korte opstellen over bouwkunst*, Amsterdam: Maatschappij van Goede en Goedkoope Lectuur, 1920, 160-161.

²² Zo stelde hij dat in het algemeen dat “hooge gebouwen [...] voor het esthetisch uitzicht van de stad, geenszins wenschelijk” zouden zijn.” Uit: ibidem, 159.

²³ DIRK LAUREYS, “De architectuur in een stroomversnelling. Art deco, modernisme en traditionalisme in de provincie Antwerpen”, in: LUDO HELSEN, WILLEM AERTS, DIRK LAUREYS e.a. (red.), *Bouwen in beeld. De collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*, Turnhout: Brepols, 2004, 85-130, 86.

²⁴ DIRK LAUREYS EN MARC VAN POTTENBERGHE, “Van scheldnaam tot icoon, 75 jaar Boerentoren”, 41.

²⁵ Ibidem.

²⁶ OLIVIER BOEHME, “De politieke ontwikkelingen”, in: GENOOTSCHAP VOOR ANTWERPSE GESCHIEDENIS (red.), *Antwerpen in de 20ste eeuw: van belle époque tot golden sixties*, Brasschaat: Pandora Publishers, 2008, 89-114, 89.

²⁷ DIRK MARTIN, “Regimecrisis in lokaal bestuur in het interbellum. Een comparatief sociaal profiel van Antwerpse en Gentse collegeleden, 1921-1938”, *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 1, 1996, 163-191, 170.

interbellum een prominente rol in de Vlaamse beweging en heeft als katholieke politicus actief bijgedragen aan het vastleggen van het Nederlandstalige karakter van het bestuur, gerecht, onderwijs en het leger in Vlaanderen.²⁸ Aanvankelijk zetelde Van Cauwelaert als schepen van de haven in het stadsbestuur, maar vanaf eind 1921 werd hij burgemeester van de stad, een functie die hij tot 1938 zou uitoefenen.²⁹ Buiten zijn politieke werkzaamheden hield hij zich actief bezig met het uitbouwen van een Nederlandstalig Vlaams bedrijfsleven, onder andere door zijn participaties in de krant *De Standaard*, verzekeringsmaatschappij Mercator en de N.V. Algemeen Beleggingskantoor.³⁰ Ook speelde Van Cauwelaert een belangrijke rol in de oprichting van de Algemeene Bankvereiniging, namelijk als deelnemer van een groep prominente Vlaamse ondernemers die een deel van het startkapitaal aanleverde.³¹ Onder leiding van Frans Van Cauwelaert blies het Antwerpse stadsbestuur de bouw van het braakliggende perceel nieuw leven in. Het stadsbestuur ambieerde namelijk een prominente blikvanger in het stadscentrum voor de wereldtentoonstelling van 1930, die in Antwerpen zou plaatsvinden. Ondanks het feit dat deze tentoonstelling werd gehouden in het Kiel, een wijk aan de rand van Antwerpen, werden er ook veel bezoekers in het stadscentrum verwacht. Getuige daarvan is onder meer het grote Century Tourist Hotel dat speciaal voor de wereldtentoonstelling naast het centrale station werd gebouwd.³² Om ook de braakliggende site aan de Meir tijdig te ontwikkelen voor de start van de wereldtentoonstelling werd de commissie van stadseigendommen belast met verkoop en bouwvoorwaarden van de grond.³³ Deze commissie bestond uit gemeenteraadsleden van zowel de coalitie als van de oppositie en organiseerde op 7 augustus 1928 een openbare verkoop voor het perceel. Het perceel werd doelbewust niet in kleinere loten verkocht maar in zijn geheel, opdat er tijdens de wereldtentoonstelling geen percelen onbebouwd zouden zijn.³⁴ De enige bieder tijdens de openbare verkoop was de Algemeene Bankvereiniging, die voor het perceel van 2124,85 m² exact de minimale biedprijs bood: 7.200.000 BEF.³⁵ Op het perceel wilde de Algemeene Bankvereiniging onder meer hun

²⁸ LODE WILS, "Frans van Cauwelaert. Zijn plaats in de Vlaamse natievorming", *Handelingen - Koninklijke Zuid-Nederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis* 55, 2001, 237-255, 237.

²⁹ MIA VAN MECHELEN, "Frans Van Cauwelaert. Een portret", *Ons Erfdeel*, 25, 1982, 524-537, 531.

³⁰ LODE WILS, "Frans van Cauwelaert", 252.

³¹ DIRK LAUREYS EN MARC VAN POTTENBERGHE, "Van scheldnaam tot icoon, 75 jaar Boerentoren", 45.

³² *Complex met bank en hotel Century Tourist*, Website van Agentschap Onroerend Erfgoed Vlaanderen, < <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/215319> >, geraadpleegd op 6 mei 2023.

³³ Er bestaat geen archiefmateriaal van de vergaderingen van deze commissie. Het bestaan ervan kan echter worden afgeleid uit verschillende verwijzingen ernaar in het Antwerpse Gemeentebblad. Onder meer in: Stad Antwerpen, Gemeentebblad 1928/II, 340.

³⁴ LUC DE BRUYN, *De Boerentoren*, 36.

³⁵ Stad Antwerpen, Gemeentebblad 1928/II, 263 en 350.

nieuwe hoofdzetel bouwen. Sinds de oprichting zetelde de bank namelijk in een kantoor aan de Lange Nieuwstraat in Antwerpen, maar dit kantoor bleek al snel te klein.³⁶

De Algemeene Bankvereniging

De geschiedenis van de Algemeene Bankvereniging is typerend voor het Antwerpse bank- en financiewezen ten tijde van het interbellum, dat gekenmerkt werd door constante veranderingen en de opkomst en neergang van vele banken.³⁷ Het initiatief voor de oprichting van de Algemeene Bankvereniging werd in 1921 genomen door de Volksbank van Leuven, die sterk afhankelijk was van de Middenkredietkas van de Boerenbond, met kapitaalinzet van enkele prominente Vlaamse ondernemers en de Bank voor Handel en Nijverheid.³⁸ In 1928 fuseerde de Algemeene Bankvereniging met de Volksbank van Leuven en kwam ze volledig onder controle van de Middenkredietkas, de drijvende kracht achter de fusie.³⁹ Onder de vleugels van de Middenkredietkas werd een heel netwerk van verschillende banken opgezet in Vlaanderen, waaronder de kantoren van de Algemeene Bankvereniging die zich voornamelijk in de provincie Antwerpen bevonden.⁴⁰ Mede door de inspanningen van de Middenkredietkas kwam in het interbellum een gemengd Vlaams bankwezen tot stand.⁴¹ De Algemeene Bankvereniging had hierbij aanvankelijk, net als de andere jonge Vlaamse banken in dit bankensysteem, hoofdzakelijk financiële participaties in de Vlaamse landbouw- en textielsector, maar later investeerde ze ook in andere nationale en internationale ondernemingen.⁴² Deze participaties werden betaald met spaargeld van landbouwers, arbeiders en stedelijke middengroepen.⁴³ Naast spaarrekeningen bood de bank ook zichtrekeningen, kasbons, brandkasten en “alle bank- beurs en wisselverrichtingen” aan.⁴⁴ Het netwerk en het kapitaal van de banken onder controle van de Middenkredietkas namen dusdanige proporties aan dat ze konden concurreren met de netwerken en het kapitaal van grote Franstalige financiële

³⁶ LUC DE BRUYN, *De Boerentoren*, 36.

³⁷ B. HENAU, "Het bank- en verzekeringswezen in Antwerpen tijdens het interbellum", *Tijdschrift voor Economie en Management*, XXXV/4, 1990, 329-359, 333.

³⁸ DIRK LAUREYS EN MARC VAN POTTENBERGHE, "Van scheldnaam tot icoon, 75 jaar Boerentoren", 45.

³⁹ LEEN VAN MOLLE, *Ieder voor allen. De Belgische Boerenbond 1890-1990*, Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1990, 252. Het torengebouw zou aan de connectie tussen de Boerenbond en de Middenkredietkas haar naam ontleenen: de 'Boerentoren'.

⁴⁰ B. HENAU, "Het bank- en verzekeringswezen in Antwerpen tijdens het interbellum", 337.

⁴¹ HELMA HOUTMAN-DE SMEDT, "Op de golven van de tijd. Bank- en financiewezen te Antwerpen van de Belle Epoque tot en met de Golden Sixties", in: GENOOTSCHAP VOOR ANTWERPSE GESCHIEDENIS (red.), *Antwerpen in de 20ste eeuw. Van Belle Epoque tot Golden Sixties*, Brasschaat: Petraco-PANDORA, 2008, 65-70, 66.

⁴² Ibidem.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Daar werd meerdere keren reclame voor gemaakt in kranten, onder andere in: "Gemengd nieuws", *De Standaard*, 25-03-1930, 3.

instellingen.⁴⁵ Het was deze concurrentie met Franstalige financiële instellingen die, volgens de historiografie, mede verklaart waarom de Algemeene Bankvereniging een bod deed op de site aan het einde van de Meir. Door daar een groots kantoor op te richten, kon ze “de op dat moment overwegend Franstalige financiële sector [...] tonen dat ze als Vlaamse bank meetelde”.⁴⁶

De woelige gemeenteraadszittingen van 27 en 28 augustus 1928

Nadat de Algemeene Bankvereniging als enige bieder van de openbare veiling uit de bus was gekomen, moest de verkoop nog wel definitief worden goedgekeurd door de meerderheid van de Antwerpse gemeenteraad. De verkoop van de grond werd besproken tijdens twee woelige gemeenteraadszittingen, op 27 en 28 augustus 1928. Als de meerderheid van de gemeenteraad zou instemmen met de verkoop van de grond aan de Algemeene Bankvereniging, dan zou de bank zich akkoord verklaren met de strenge voorwaarden die de commissie van stadseigendommen had geformuleerd. Zo zou de Algemeene Bankvereniging verplicht worden “onmiddellijk op den verkochten grond een monumentaal gebouw in den modernen bouwtrant op te richten.”⁴⁷ In het lastenkohier zaten voorlopige schetsen van een torengedouw die voldeden aan deze ‘moderne’ visie en als leidraad dienden bij het uitwerken van het definitieve ontwerp.⁴⁸ De schetsen in het lastenkohier waren afkomstig van de Antwerpse stadsbouwmeester Emiel Van Averbeke, die de schetsen hoogstwaarschijnlijk al zelfstandig in 1927-1928 had gemaakt.⁴⁹ Het is dan ook aannemelijk dat het zijn idee was om op deze locatie een torengedouw te plaatsen, een hypothese die in de historiografie algemeen wordt aangenomen.⁵⁰ Een ander argument om deze hypothese te bekrachtigen, is een directe vraag van een gemeenteraadslid aan de voorzitter van de gemeenteraad, Frans Van Cauwelaert, tijdens de zitting op 27 augustus 1928. Aan Van Cauwelaert werd gevraagd of de stad als voorwaarde stelde een wolkenkrabber op te richten en of het torengedouw dus een initiatief van de stad was geweest. Hierop antwoordde Van Cauwelaert: “Het is meer dan één jaar geleden dat onze bouwmeester [...] heeft voorgesteld voor te schrijven dat alleen een groot, schoon gedouw op de grond van de Schoenmarkt zou mogen worden opgericht”.⁵¹ Uit het verdere

⁴⁵ LEEN VAN MOLLE, *Ieder voor allen*, 224.

⁴⁶ DIRK LAUREYS EN MARC VAN POTTENBERGHE, "Van scheldnaam tot icoon, 75 jaar Boerentoren", 45.

⁴⁷ "Verplichting tot bouwen". Verslag openbare verkoop gronden tussen de Eiermarkt, Schoenmarkt en de Beddenstraat, 07-08-1928. SA, 1929#33378.

⁴⁸ DIRK LAUREYS EN MARC VAN POTTENBERGHE, "Van scheldnaam tot icoon, 75 jaar Boerentoren", 48

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Deze hypothese wordt onder meer aangenomen in DIRK LAUREYS EN MARC VAN POTTENBERGHE, "Van scheldnaam tot icoon, 75 jaar Boerentoren", 48. De hypothese keert ook terug in: DIRK LAUREYS, *IJzersterk*.

⁵¹ Stad Antwerpen, Gemeentebld 1928/II, 297.

verloop van zijn repliek kan worden afgeleid dat de stad een toren wenste op deze locatie met weinig concessies over het aantal verdiepingen, zo stelde Van Cauwelaert verder: “Zou het, bij nadere beschouwing, misschien noodig blijken dat er een of twee verdiepingen minder worden gebouwd dan in de schets was voorgesteld, dat is eene zaak van de architecten.”⁵²

De liberale politicus Kreglinger stelde echter dat er sprake was van een “schijn-verkooping”.⁵³ Volgens hem had de stad te weinig publiciteit gegenereerd voor de openbare verkoop en was er te weinig tijd tussen de aankondiging van de verkoop en de verkoop zelf. Geïnteresseerden zouden in een kort tijdsbestek plannen moeten voorleggen die aan de strikte eisen voldeden, wat haast onmogelijk werd geacht.⁵⁴ Volgens de liberale oppositie werd de eerste publiciteit voor de openbare verkoop namelijk pas gepubliceerd op 21 juli 1928.⁵⁵ Deze datum werd door het College niet weerlegd, integendeel. Op een vraag van een oppositielid die zich afvroeg waarom de aankondiging zo laat werd gepubliceerd, stelde Van Cauwelaert: “Dat is eene zaak van de notarissen. Voor andere zaken is het misschien langer geweest maar, wat er van zij, het heeft geen invloed gehad op den afloop van den verkoop.”⁵⁶ Ook bagatelliseerde Van Cauwelaert het argument dat er te weinig publiciteit was gemaakt voor de gronden. Volgens hem zouden geïnteresseerde partijen “heelemaal niet hebben gewacht op de aankondiging van den verkoop om hun voornemen vast te stellen” omdat de publiciteit “in het bestaan van de gronden zelf” zat.⁵⁷ Het gebrek aan publiciteit was niet het enige punt van kritiek van de oppositie. De heer Verrept, eveneens een liberaal oppositielid en uitgesproken tegenstander van de grondverkoop, verdacht het stadsbestuur ook van geheime onderhandelingen met de Algemeene Bankvereeniging over de grondverkoop. Zo stelde hij: “De onderhandelingen, wij weten het allen, duren sedert maanden.”⁵⁸ Ook voorstanders van de verkoop van de grond keken niet vreemd op van eventuele onderhandelingen. Zo werd er in de *Gazet van Antwerpen*, die zich met regelmaat expliciet uitsprak als voorstander van de verkoop, op 27 augustus 1928 geschreven: “Het spreekt vanzelf, dat dergelijke ontwerpen en finantieele combinaties lang op voorhand worden bevroed [...] Dit was het eenig middel om aan den gebeurlijken kooper voorwaarden te kunnen opleggen van economischen en esthetischen aard.”⁵⁹ Op basis van archiefmateriaal van de Algemeene Bankvereeniging blijken er inderdaad onderhandelingen te

⁵² Ibidem, 298.

⁵³ Stad Antwerpen, Gemeentebblad 1928/II, 271.

⁵⁴ Ibidem, 270.

⁵⁵ Ibidem, 269.

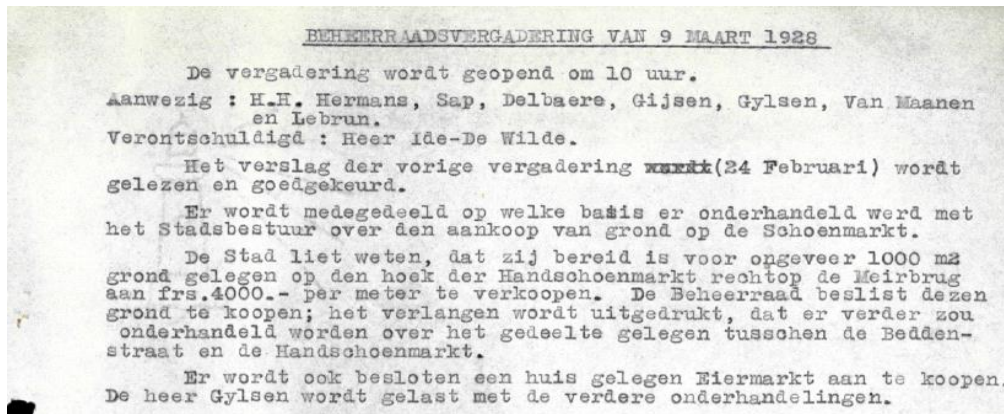
⁵⁶ Ibidem, 354.

⁵⁷ Ibidem, 330.

⁵⁸ Ibidem, 309.

⁵⁹ “De verkoop van grond op de Schoenmarkt”, *Gazet van Antwerpen*, 27-08-1928, 6.

zijn geweest tussen de stad en de bank. Uit de notulen van de beheerraadsvergadering van de Algemeene Bankvereniging van 9 maart 1928, zichtbaar op afbeelding 1, blijkt dat de bank minimaal vóór maart 1928 onderhandelde met de stad Antwerpen over de aankoop van de bouwgrond, maanden voor de openbare verkoop en de publicatie daarvoor.⁶⁰ Bovendien achtte de bank het al zo aannemelijk dat zij de grond zou verkrijgen, dat ze al preventief een huis aankocht op de Eiermarkt, vermoedelijk om te slopen om zo ruimte te maken voor hun nieuwe hoofdzetel.⁶¹

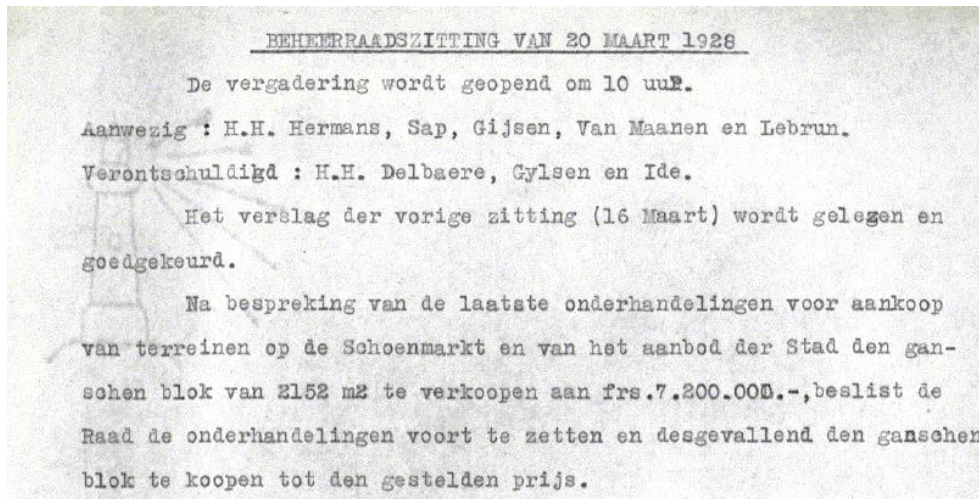
Afbeelding 1. Notulen beheerraadsvergadering Algemeene Bankvereniging, negen maart 1928. Historisch archief van de KBC, Brussel.

Tijdens de beheerraadsvergadering van 20 maart 1928, waarvan de notulen zichtbaar zijn op afbeelding 2, waren de onderhandelingen al verder gevorderd en bleek dat Algemeene Bankvereniging bereid was 7.200.000 frank te betalen voor het volledige perceel, wat ook de uiteindelijke prijs werd na de openbare verkoop.⁶²

⁶⁰ Notulen beheerraadsvergadering Algemeene Bankvereniging, 9 maart 1928. Historisch archief van de KBC, Brussel.

⁶¹ Ibidem.

⁶² Notulen beheerraadszitting Algemeene Bankvereniging, 20 maart 1928. Historisch archief van de KBC, Brussel.

Afbeelding 2. Notulen beheerraadszitting Algemeene Bankvereniging, 20 maart 1928. Historisch archief van de KBC, Brussel.

De betrokkenheid van de stad beperkte zich niet tot de onderhandelingen over de prijs en de grootte van het perceel, ook bij het ontwerpproces was de stad betrokken. In juni 1928 had de stadsbouwmeester Van Averbeke namelijk samen met de Belgische architect Jan Vanhoenacker aan voorlopige ontwerpen voor het torengedouw gewerkt.⁶³ Waarschijnlijk koos de Algemeene Bankvereniging voor Jan Vanhoenacker door zijn goede connecties met de financiële wereld, onder andere als ontwerper van de in 1921 gebouwde Antwerpse Diamantbeurs.⁶⁴ Ook een bijkantoor voor de Algemeene Bankvereniging, onderdeel van het Antwerpse “Century Tourist” complex, werd door Vanhoenacker ontworpen.⁶⁵ Naast zijn financiële connecties had Vanhoenacker ook al enige ervaring met het maken van ontwerpen voor torengedouwen. Zo heeft hij in 1922 anoniem, maar onsuccesvol, meegedaan aan de ontwerpwedstrijd voor de Chicago Tribune Tower, waarvan zijn ontwerpen sterke gelijkenissen vertonen met de voorontwerpen van de Boerentoren.⁶⁶ Een van de gezamenlijke schetsen van Vanhoenacker en Van Averbeke is zichtbaar op afbeelding 3 en werd ondertekend door beide architecten, wat opnieuw aantoont dat de bank en de stad samenwerkten.⁶⁷

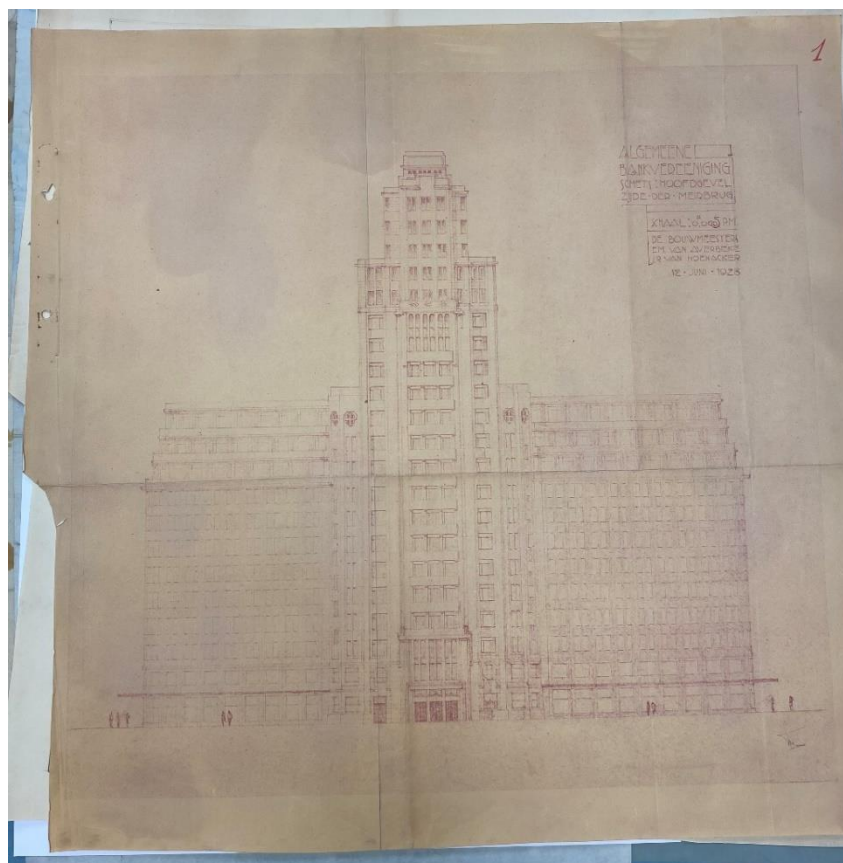
⁶³ DIRK LAUREYS EN MARC VAN POTTENBERGHE, "Van scheldnaam tot icoon, 75 jaar Boerentoren", 48.

⁶⁴ *Beurs voor Diamanthandel*, Website van Agentschap Onroerend Erfgoed Vlaanderen, < <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/7445> >, geraadpleegd op 11 mei 2023.

⁶⁵ *Complex met bank en hotel Century Tourist*, Website van Agentschap Onroerend Erfgoed Vlaanderen, < <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/215319> >, geraadpleegd op 2 februari 2023.

⁶⁶ LUC DE BRUYN, *De Boerentoren*, 39.

⁶⁷ Voorlopige schets torengedouw aan de Eiermarkt, gemaakt door Van Averbeke en Vanhoenacker. Gedateerd 12 juni 1928. Vlaams Architectuurinstituut – collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Jan Vanhoenacker.

Afbeelding 3: voorlopige schets torengebouw aan de Eiermarkt, gemaakt door Van Averbeké en Vanhoenacker. Gedateerd 12 juni 1928. Vlaams Architectuurinstituut – collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Jan Vanhoenacker.

In de notulen van de beheerraadszitting van 15 juni 1928, zichtbaar op afbeelding 4, werd genoteerd dat er een “nieuw voorlopig plan” aan de leden was getoond, die door hen “goed bevonden” werd.⁶⁸ Gezien de datering, is het aannemelijk dat zij het besproken ontwerp van 12 juni 1928 goedkeurden. De gezamenlijke schetsen van Vanhoenacker en Van Averbeké uit juni 1928 vormden bovendien de basis voor een maquette van de toren die in juli 1928 voor het grote publiek in de stadsfeestzaal werd tentoongesteld.⁶⁹ Samenvattend was bank dus als enige al maanden van te voren op de hoogte van de verkoop van de bouwgrond, ze had daardoor geruime tijd om onderhandelingen te voeren – zonder dat er sprake was van concurrentie van andere partijen die de prijs konden opdrijven – en had maandenlang de tijd om ontwerpen en een maquette te maken. Tijdens de twee gemeenteraadszittingen ontweek het college telkens kritische vragen over deze gang van zaken, wel stelden zij wettelijk te handelen vanuit de “plicht” de stad niet te laten ontsieren door “kleine of lelijke gebouwen.”⁷⁰

⁶⁸ Notulen beheerraadsvergadering Algemeene Bankvereniging, 15 juni 1928. Historisch archief van de KBC, Brussel.

⁶⁹ DIRK LAUREYS, *IJzersterk*.

⁷⁰ Stad Antwerpen, Gemeentebld 1928/II, 285.

BEHEERRAADSVERGADERING VAN 15 JUNI 1928

De vergadering wordt geopend om 9 3/4 uur.

Aanwezig: H.H. Herbans, Sap, Gylsen, Van Maanen, en Lebrun
Verontschuldigd : H.H. Gijssen, Delbaere, en Ide-De Wilde.

Het verslag der vorige vergadering wordt voorgelezen en goedgekeurd. (8 Juni)

mededeeling wordt gegeven van een nieuw voorloopig plan der architecten, hetwelk door de aanwezige leden goed bevonden wordt-;

Afbeelding 4. Notulen beheerraadsvergadering Algemeene Bankvereniging 15 juni 1928. Historisch archief van de KBC, Brussel.

Tijdens de zittingen was het vaak Van Cauwelaert die de verkoop verdedigde. Enerzijds kwam dat door zijn rol als voorzitter van de gemeenteraad en de coalitie, anderzijds doordat de oppositie hem persoonlijk verdacht van innige banden met de Algemeene Bankvereniging. Onder meer omdat Van Cauwelaert kapitaal had geleverd voor de oprichting van de Algemeene Bankvereniging.⁷¹ Ook verwees de liberale oppositie naar de installatie van de katholiek-socialistische gemeenteraad in 1921. De samenwerking tussen de katholieken en socialisten werd vanaf het begin door de liberalen bekritiseerd. Zo noemden zij de samenwerking een ‘mystiek huwelijk’, wat onder meer verwijst naar ‘mystificatie’, oftewel ‘misleiding’ en ‘bedrog’.⁷² Deze kritische houding ten opzichte van het nieuwe stadsbestuur werd volgens de literatuur ook gedeeld door de *haute finance* van Antwerpen, enkel de Algemeene Bankvereniging zou bereid zijn geweest tot een noodzakelijke lening aan het nieuwe stadsbestuur om de stedelijke financiën te saneren.⁷³ Van een volledige boycot van de bankensector op het stadsbestuur lijkt er echter geen sprake te zijn. Uit andere gemeentebleden blijkt namelijk dat het stadsbestuur ook leningen had lopen bij andere ‘gevestigde’ bankinstellingen, zoals de Caisse Hypothécaire Anversoise, die in 1923 welwillend bleek een eerder gedane lening te verlengen.⁷⁴ Toch gebruikte de liberale oppositie de lening van de Algemeene Bankvereniging als argument om te suggereren dat de verkoop van de bouwgrond een tegendienst voor de lening was.⁷⁵

⁷¹ DIRK LAUREYS EN MARC VAN POTTENBERGHE, "Van scheldnaam tot icoon, 75 jaar Boerentoren", 45.

⁷² Aldus Sébastien Baudart, historicus en wetenschappelijk medewerker verbonden aan het liberale archief Liberas: *Het mystieke huwelijk*, Website van Liberas: centrum voor de geschiedenis van het vrije denken en handelen, < https://www.liberasstories.eu/nl/magazine/collectie/het_mystieke_huwelijk/2224 >, geraadpleegd op 21 november 2022.

⁷³ OLIVIER BOEHME, "De politieke ontwikkelingen", 100.

⁷⁴ Deze bank verlangde bijvoorbeeld een eerder gedane lening van 6 miljoen frank. Uit: Stad Antwerpen, Gemeentebled, 1923/I, blz. 363-366.

⁷⁵ Vertolkt door de heer Verrept, een liberaal gemeenteraadslid. Uit: Stad Antwerpen, Gemeentebled 1928/II, 320.

Zelf stelde Van Cauwelaert dat er absoluut geen sprake was van een “belangengemeenschap”.⁷⁶ Toch zijn er enkele bijkomende argumenten die kunnen verklaren waarom Van Cauwelaert een groot voorstander van de toren was en de komst ervan met klem verdedigde. In de historiografie wordt bijvoorbeeld gesteld dat de oprichting van de Algemeene Bankvereniging paste binnen een weloverwogen strategie om een Vlaamse economische macht uit te bouwen in een van oudsher door Franstalige financiële instellingen gedomineerd bankenlandschap.⁷⁷ Deze doelstelling lag ook Van Cauwelaert nauw aan het hart. In een toespraak in 1922, in het kader van de aanvaarding van zijn ambt als burgemeester, refereerde Van Cauwelaert bijvoorbeeld al suggestief naar de Algemeene Bankvereniging als een bank die de suprematie van het plaatselijke Franstalige bankwezen zou hebben gebroken.⁷⁸ Ook stelde hij “fier” te zijn op zijn medewerking aan de oprichting van de Algemeene Bankvereniging, die paste binnen zijn persoonlijke streven naar het “verwezenlijken van een groote Vlaamsche economische politiek”.⁷⁹ Een groot torengedouw van een Vlaamse bank, midden in het historische stadscentrum, paste perfect binnen dit Vlaamsgezinde discours. Ook al vond Van Cauwelaert niet elk nieuw gebouw in de buurt van de site van de toren even mooi, toch stelde hij “In elk geval ontwikkelt zich daar een groep nieuwe gebouwen, die bewijzen dat het economische leven zich samentrekt in het hart van de stad”.⁸⁰ Dit Vlaamsgezinde streven werd niet enkel door Van Cauwelaert gepropageerd, maar ook door andere prominente Vlaamse ondernemers.⁸¹ Daaronder was ook Henri Gylsen, een persoonlijke vriend en mede-oprichter van de Algemeene Bankvereniging.⁸² Gylsen trad in naam van de Algemeene Bankvereniging op als onderhandelaar met de stad en was binnen de bank het centrale aanspreekpunt over alles wat met het torengedouw te maken had.⁸³ Wellicht hebben deze persoonlijke en zakelijke connecties tussen Gylsen en Van Cauwelaert in het voordeel voor de bank gewerkt, een hypothese die echter lastig hard te maken is op basis van de beschikbare bronnen.

⁷⁶ Stad Antwerpen, Gemeentebblad 1928/II, 346.

⁷⁷ Deze strategie wordt onder meer vermeld in: LEEN VAN MOLLE, *Ieder voor allen*, 223.

⁷⁸ HERMAN VAN DER WEE EN MONIQUE VERBREY, *Mensen maken Geschiedenis*, 26.

⁷⁹ Stad Antwerpen, Gemeentebblad 1928/II, 346.

⁸⁰ *Ibidem*, 322.

⁸¹ OLIVIER BOEHME, *Greep naar de markt. De sociaal-economische agenda van de Vlaamse Beweging en haar ideologische versplintering tijdens het interbellum*, Leuven: LannooCampus, 2008, 270.

⁸² DIRK LAUREYS EN MARC VAN POTTELBERGHE, "Van scheldnaam tot icoon, 75 jaar Boerentoren", 45.

⁸³ *Ibidem*.

Wettelijk kader openbare verkopen

De vraag dringt zich op hoe de stad maandenlang kon onderhandelen met de Algemeene Bankvereniging zonder dat andere gemeenteraadsleden daarvan afwisten. Zoals eerder beschreven, was het de commissie van stadseigendommen die belast was met de verkoop van de grond. Hoogstwaarschijnlijk voerde zij dus de onderhandelingen over de prijs en grootte van het perceel. De voorzitter van de commissie was de heer Cools, schepen van financiën en lid van de coalitie.⁸⁴ Uit de gemeenteraadszittingen kan met zekerheid geconcludeerd worden dat Cools op de hoogte was van de onderhandelingen, en deze wellicht (mede) voerde. Zo bleek hij zeer goed op de hoogte van de bouwspecificaties en de potentiële belastingopbrengsten van het gebouw, die gebaseerd werden op de grootte van het complex. Dat impliceert dat hij de ontwerpen goed kende.⁸⁵ Deze onderhandelingen werden heimelijk gevoerd, waarbij andere commissieleden niet werden ingelicht over het onderhandelproces en de uitkomst. Een argument om dit aan te tonen, wordt gegeven door twee andere leden van de commissie: de liberaal Verrept en de socialist Engels. Verrept verdacht Cools van heimelijke onderhandelingen en stelde dat de commissie pas bijeengeroepen werd op het moment dat de onderhandelingen al beklonken waren.⁸⁶ Zijn stelling wordt bekrachtigd door Engels, notabene lid van de coalitie, die stelde “Er werd dus een plan in gereedheid gebracht voor het optrekken van een gebouw [...] Eenige dagen nadien zien wij in de straten van de stad aangeplakt dat de verkoop zal gebeuren onder zekere voorwaarden [...] Wij komen in de commissie en ik vraag aan den voorzitter hoe het komt dat er reeds een plan werd aangenomen zonder dat wij daar iets van wisten.”⁸⁷

Om te onderzoeken of de geheime onderhandelingen, de prijsafspraken en de algemene gang van zaken juridisch sluitend waren, wat nog niet eerder werd onderzocht voor de Boerentoren, is gebruikgemaakt van de *Pandectes Belges*. De *Pandectes Belges* is een omvangrijk juridisch naslagwerk dat jurisprudentie, wetgeving en rechtspraak opsomt rond concrete thema's.⁸⁸ Wat betreft vrijwillige openbare verkopen, gold: “De wet heeft deze vormen van verkoop niet geregeld. Het is de praktijk die deze vormen heeft vastgesteld.”⁸⁹ In hoeverre de handelsmethode van de stad en de bank dan strijdig waren met de wet, kan dus direct worden

⁸⁴ Stad Antwerpen, Gemeentebld 1928/II, 284.

⁸⁵ Die zette hij onder andere uit in: *ibidem*, 281.

⁸⁶ *Ibidem*, 309.

⁸⁷ *Ibidem*, 282.

⁸⁸ Op aanraden van rechtshistorici Herman Van Goethem en Dirk Heirbaut.

⁸⁹ S.N., “Vente publiques d'immeubles”, in: *Les Pandectes belges*, Brussel: Anc. Etabl. Aug. Puvrez (S. A.), imprimeurs-éditeurs, 1933, kolom 18. Frans citaat vertaald naar het Nederlands.

betwist. Op basis van een ander citaat uit de *Pandectes* blijkt dat de gang van zaken in ieder geval niet zedelijk was: “Het beginsel van vrije veilingen bij openbare verkopen is in het maatschappelijk belang en het is belangrijk elke handeling te verbieden die ten doel en tot gevolg heeft dat de regel van vrije mededinging wordt ondermijnd, zoals een overeenkomst die ertoe leidt dat een aanzienlijk deel van de groep personen die aan de veilingen zou kunnen deelnemen, wordt uitgesloten.”⁹⁰ De geheime onderhandelingen, de prijsafspraken en de uitgewerkte ontwerpen betekende dat andere potentiële partijen praktisch werden uitgesloten van de veiling. Zij zouden namelijk in zeventien dagen tijd minimaal 7.200.000 frank moeten verzamelen, om zo de Algemeene Bankvereniging te kunnen overbieden, en direct bouwplannen en financiële middelen moeten voorleggen om de site te bebouwen, een onrealistisch scenario voor een dergelijk groot bouwproject.⁹¹ Ook in kranten werd kritiek geformuleerd. Zo werd er in de liberale Antwerpse krant *De Nieuwe Gazet* geschreven: “dit alles bewijst op de meest brutale en meest afdoende wijze, dat de aanbesteding slechts een formaliteit was, rond een zaakje, dat tusschen het Stadhuis van Antwerpen en de bank in kwestie werd beklonken.”⁹² In *De Schelde*, de partijkrant van de Vlaams-nationalistische Frontpartij, werd geschreven: “De verkoop is geschied in abnormale onregelmatige omstandigheden door niets gerechtvaardigd.”⁹³ Tijdens de gemeenteraadszittingen zelf stelde de liberaal Kreglinger: “Ik zeg dus dat er maar alleen met de Algemeene Bankvereniging is onderhandeld geworden en dat niemand in staat is geweest in gelijke voorwaarden met de Stad in onderhandelingen te treden; en dat had in deze omstandigheden minder dan ooit moeten gebeuren. Dat is de zedelijke kant van de zaak.”⁹⁴ Ondanks de commotie en de felle kritieken ging de meerderheid van de gemeenteraad op 28 augustus 1928 akkoord met de verkoop van de grond aan de Algemeene Bankvereniging voor de eerder genoemde prijs van 7.200.000 frank.⁹⁵ Buiten de socialist Engels, die verontwaardigd was over de gang van zaken rond de belaste commissie, stemde de voltallige coalitie voor.⁹⁶

⁹⁰ S.N., “Vente publiques d'immeubles”, in: *Les Pandectes belges*, Brussel: Anc. Etabl. Aug. Puvrez (S. A.), imprimeurs-Editeurs, 1933, chapitre premier, adjudication, section VI. Entraves à la liberté des enchères, kolom 40. Frans citaat vertaald naar het Nederlands.

⁹¹ De publicatie begon op 21 juli 1928, de openbare verkoop vond plaats op 7 augustus 1928. Uit: Stad Antwerpen, Gemeentebblad 1928/II, 263.

⁹² “Het schandaal voltrokken. Antwerpen, in handen van de Boeren-Soviet. Een verpletterend rekvisitorium”, *De Nieuwe Gazet*, 29-08-1928, 1.

⁹³ “Rond het Schoenmarktvragestuk”, *De Schelde*, 27-08-1928, 1.

⁹⁴ Stad Antwerpen, Gemeentebblad 1928/II, 345.

⁹⁵ Ibidem, 354.

⁹⁶ Ibidem.

Commissie ter beoordeling van de ontwerpen

Het stadsbestuur vroeg, na de goedkeuring van de openbare verkoop, advies aan een speciaal daartoe gevormde commissie die belast was met het beoordelen van de ontwerpen, met als doel de kritiek op de bouwplannen te ‘ontzenuwen’.⁹⁷ Deze commissie bestond uit de vooraanstaande Belgische art-nouveau architecten Victor Horta en Henry Van De Velde en de Nederlandse rationalistische architect Hendrik Petrus Berlage. Anders dan de vorige ontwerpen, die van de hand waren van Vanhoenacker en Van Averbeké, waren de ontwerpen die deze commissie ter beoordeling kreeg afkomstig van de Belgische architect Jos Smolderen. Smolderen was al bekend met de site doordat hij een van de deelnemers was van de ontwerpwedstrijd uit 1919, zij het onsuccesvol. Daarnaast genoot hij bekendheid door zijn functie als hoofdarchitect van de Antwerpse wereldtentoonstelling van 1930, waarvoor hij ook al met Vanhoenacker en Van Averbeké samenwerkte.⁹⁸ Opnieuw bestond er een dus een nauwe link tussen de architect en de stad Antwerpen. Dat blijkt ook uit het feit dat Van Cauwelaert in november 1928, na de verkoop van de grond dus, een “niet-officieele vergadering” had voorgezeten “waarop verscheidene architecten aanwezig waren [...] over de bouwwerken, welke op de verkochte gronden der Schoenmarkt zullen uitgevoerd worden”.⁹⁹ Het ontwerp van Smolderen dat de commissie ter beoordeling kreeg was, in tegenstelling tot de ontwerpen van de architecten Van Averbeké en Vanhoenacker, eerder verticaal georiënteerd, zoals op afbeelding 5 zichtbaar is.

⁹⁷ DIRK LAUREYS, *IJzersterk*.

⁹⁸ L. SMOLDEREN, "Een Art-Decofestival: de internationale tentoonstelling van Antwerpen in 1930. Het droombeeld van hoofdarchitect Jos Smolderen", *Monumenten en Landschappen*, 21/3, 2002, 4-29, 6-7.

⁹⁹ "De heer Van Cauwelaert uit verlof terug", *De Standaard*, 06-11-1928, 1.

Afbeelding 5: ontwerp Torenggebouw door Jos Smolderen, gemaakt in oktober 1928. Vlaams Architectuurinstituut – collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Jan Vanhoenacker.

Op 14 december 1928 presenteerde de commissie haar positieve oordeel over het voorgelegde ontwerp, op voorwaarde dat de zijvleugels één verdieping lager zouden worden uitgevoerd.¹⁰⁰ De Commissie was er namelijk van overtuigd dat de toren “het heele architectonische aspect van de Meir in gunstige zin zal beïnvloeden omdat juist een hoogte-accent aan het einde van een grooten verkeersweg stedenbouwkundig van groote waarde is.”¹⁰¹ Ook stellen zij dat “een dergelijke architectonische ontwikkeling geheel in den geest van een zich wijzigenden tijd” past, “een tendenz waarmede elke groeiende stad te rekenen heeft.”¹⁰² Er zijn meerdere motieven die kunnen verklaren waarom de leden van de commissie instemden met de voorgelegde ontwerpen en welwillend stonden tegenover het idee voor een torengebouw.¹⁰³ Ten eerste was Horta in dezelfde periode zelf bezig met het ontwerpen van torens. Zo heeft hij het debat over ‘skyscrapers’ in Brussel laten losbarsten door zijn schetsen voor de Shell

¹⁰⁰ Stad Antwerpen, Gemeentebld 1929/1, 826-827.

¹⁰¹ Ibidem.

¹⁰² Ibidem, 826-827.

¹⁰³ De hierna geformuleerde redenen zijn beredeneerde hypothesen op basis van secundaire literatuur.

Building in Brussel, die uiteindelijk niet zouden worden geselecteerd.¹⁰⁴ Reden hiervoor was onder meer de ‘concurrentie’ met de historische torens van de kathedraal en het stadhuis.¹⁰⁵ Ook in Antwerpen werd de concurrentie van het torengedebouw met de nabijgelegen kathedraaltoren bediscussieerd. Volgens architectuurhistoricus Rajesh Heynickx werd in Vlaanderen namelijk breed het gevoel gedeeld dat de moderne architectuur van het torengedebouw de religieuze betekenis van de kathedraaltoren teniet zou doen.¹⁰⁶ Ten tweede bestonden er vriendschappelijke contacten tussen Berlage en Smolderen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was Smolderen namelijk naar Nederland gevlucht en werkte daar onder meer als tekenaar voor Berlage.¹⁰⁷ Ten slotte stond ook Van de Velde welwillend tegenover hoogbouw. Dat blijkt onder meer uit zijn ontwerpen voor de ontwikkeling van de Antwerpse linkeroever uit 1926, waarvoor hij meerdere nooit uitgevoerde torengedebouwen schetste.¹⁰⁸ Van de Velde was ook geen onbekende van Berlage. Over een lange periode stonden zij regelmatig in contact met elkaar, onder andere door briefwisseling.¹⁰⁹ Deze persoonlijke banden, de welwillendheid en ervaring van de commissie rond torengedebouwen kunnen wellicht een factor hebben gespeeld in de positieve beoordeling van de ontwerpen. Dat neemt niet weg dat de commissie veel aanzien en autoriteit genoot, waardoor zij mogelijke kritieken naast zich neer kon leggen.

De bouw, architectuur en symboliek van de Boerentoren

Na de positieve beoordeling van de speciale commissie in december 1928 werkten Smolderen, Vanhoenacker en Van Averbeké gezamenlijk aan de verdere uitwerking van de ontwerpen. Van Averbeké trad hierbij namens de stad op als hoofdbouwmeester en had voornamelijk een adviserende en controlerende rol.¹¹⁰ De samenwerking resulteerde in maart 1929 in meerdere bouwplannen.¹¹¹ Na de presentatie van de ontwerpen werd nog in 1929 het startschot voor de bouw gegeven, maanden voordat de stad Antwerpen de bouwplannen finaal goedkeurde in februari 1930. Door deze vroege bouwstart waren in 1930 de graaf- en funderingswerken achter

¹⁰⁴ JOS VANDENBREEDEN, "Art Deco: een waaier van architectuur en interieurkunst tussen art deco en modernisme", in: FRANÇOISE AUBRY, JOS VANDENBREEDEN EN FRANCE VANLAETHEM (red.), *Art Nouveau, Art Deco & Modernisme*, Tiel: Lannoo, 2006, 242-303, 291.

¹⁰⁵ Ibidem, 291.

¹⁰⁶ RAJESH HEYNICKX, "A law of inertia, 201-202.

¹⁰⁷ BART PIERREUX, *De Sint-Rochuskerk (1925-1928) Te Halle: een innovatieve nieuwbouw*, onuitgegeven masterscriptie, vakgebied Kunstwetenschappen en Archeologie, Vrije Universiteit Brussel, 2021-2022, 23.

¹⁰⁸ HILDE BALLEGEER, *Henry Van de Velde. Bijdragen tot de studie van de periode 1926-1947*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, vakgebied Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde, Rijksuniversiteit Gent, 1978, 55.

¹⁰⁹ ELLEN VAN IMPE EN LUC VERPOEST, *Henry van de Velde, architect en briefschrijver*, onuitgegeven informatiebrochure van een tentoonstelling gewijd aan Henry Van de Velde, Koninklijke Bibliotheek België, 2013.

¹¹⁰ LEEN MEGANCK, "Traditionalisme", *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen*, 1998/2, 1998, 8-13, 10.

¹¹¹ DIRK LAUREYS, *IJzersterk*.

de rug en was het stalen skelet al opgetrokken.¹¹² De bouw van het stalen skelet markeerde een bouwhistorisch keerpunt, aangezien het in Antwerpen de eerste keer was dat deze constructiemethode werd toegepast.¹¹³ Deze constructiemethode liet toe om minimaal 87,5 meter de lucht in te bouwen en is exemplarisch voor het modernisme, een architectuurstroming die in de eerste helft van de twintigste eeuw opkwam en uitdrukking gaf aan een vernieuwende maatschappelijke dynamiek.¹¹⁴ Het idee om een stalen skelet toe te passen in de Boerentoren vond zijn oorsprong expliciet in de Verenigde Staten, waar wolkenkrabbers doorgaans met behulp van deze constructiemethode werden opgericht.¹¹⁵ Zo schreef Vanhoenacker in 1935 in het bouwkundige tijdschrift *KMBA* dat hij na het maken van de ontwerpen voor de Boerentoren een studiereis naar de Verenigde Staten had gemaakt om zijn “opgedane ondervindingen te controleren en te vermeerderen.”¹¹⁶ In hetzelfde artikel voorspelde Vanhoenacker dat, mede door de Amerikaanse innovatieve bouwmethodes, “binnen de spanne tijds van 10 jaar wolkenkrabbers van 200 verdiepingen en 600m. hoogte konden verrijzen [...] want niets staat, theoretisch, de verwezenlijking van zulke voorspelling in den weg. Hoogmoed? Waanzin? Misschien!”¹¹⁷

Wat betreft de architectuur van het torengedouw vertoont de Boerentoren hoofdzakelijk kenmerken van de art deco, die op een ingetogen wijze werden uitgevoerd. Deze stijl ontstond in de eerste helft van de twintigste eeuw en was niet, zoals veel andere architectonische stromingen, een beweging. Er was geen oprichter, geen manifest en geen eenduidige filosofie.¹¹⁸ Hierdoor waren er verschillende stromingen die vaak eclectisch werden toegepast. De Boerentoren zelf paste binnen de zogenaamde Parijse art deco, een stijl die normaliter niet voor torengedouwen werd gebruikt.¹¹⁹ De art deco wordt gekenmerkt door een algemene

¹¹² DIRK LAUREYS EN MARC VAN POTTENBERGHE, "Van scheldnaam tot icoon, 75 jaar Boerentoren", 50.

¹¹³ A. VAN RUYSEVELT EN M. VAN POTTENBERGHE, *Het Torengedouw te Antwerpen*, 41.

¹¹⁴ PIET LOMBAERDE, ELS SPITAELS, RUTGER TIJS e.a., "Architectuur, stedenbouw en verkeer", in: GENOOTSCHAP VOOR ANTWERPSE GESCHIEDENIS (red.), *Antwerpen in de 20ste eeuw : van belle époque tot golden sixties*, Brasschaat: Pandora Publishers, 2008, 209-269, 238. Naast stalen skeletten werden ook betonnen skelet toegepast tijdens het modernisme: NORBERT POULAIN, *De internationale stijl en CIAM: globalisme avant la lettre*, onuitgegeven Informatiebrochure, Open Monumentendag Vlaanderen: Import-Export, Dienst Monumentenzorg Stad Gent, 2006, 2.

¹¹⁵ DIRK LAUREYS, *IJzersterk*.

¹¹⁶ J.R. VANHOENACKER, "Moderne Hoogbouw", *KMBA: maandschrift voor bouwkunst en aanverwante vakken*, 1/Januari, 1935, 12-21, 12. Het tijdschrift is voor het onderzoek meermaals ingezien, maar deze uitspraak wordt ook vermeld in: A. VAN RUYSEVELT EN M. VAN POTTENBERGHE, *Het Torengedouw te Antwerpen*, 33.

¹¹⁷ Ibidem

¹¹⁸ DAN KLEIN, "Inleiding", in: *Art Deco. Ontstaan, ontwikkeling en ervaring van deze decoratieve stijl*, Alphen aan den Rijn: Atrium, 1986, 6-9, 7.

¹¹⁹ CAROLINE MIEROP, "De verleiding van Amerika, de wolkenkrabber ten tijde van de art deco", in: WERNER ADRIAENSSENS, FRANÇOISE AUBRY, FRANCE BOREL e.a. (red.), *Art deco architectuur. Brussel 1920-1930*, Brussel: Archives d'Architecture Moderne, 1996, 87-98, 91.

nadruk op geometrische vormen met scherpe en hoekige lijnen, een kenmerk dat eveneens herkenbaar is in het exterieur van de Boerentoren.¹²⁰ Het torengedouw vertoont echter ook uiterlijke kenmerken die eerder bij het modernisme aanhangen. Net als bij bouwtechnische elementen, worden uiterlijke kenmerken van het modernisme gekenmerkt door een duidelijk verband tussen vormgeving en de gebruiksbehoeften.¹²¹ Als gevolg van deze functionele benadering trad er een duidelijke vereenvoudiging op in de vormtaal, waarbij decoratieve elementen sterk werden gereduceerd.¹²² Vanhoenacker expliciteerde deze keuze voor weinig decoraties. Volgens hem waren de eerste opgerichte wolkenkrabbers in de Verenigde Staten namelijk in een “monstreuzen smaak” opgericht.¹²³ Volgens hem zou de juiste architectuur van torengedouwen “een spel der rechte architectonische lijnen” zijn “met een voorkeur voor [het] vertikale. Geen nutteloze ornamenten, geen valsche esthetiek, alleen organisch, funktioneele, ware schoonheid dus.”¹²⁴ Ondanks deze strikte ideologische opvattingen werd de Boerentoren toch voorzien van enkele decoratieve elementen. Op de oostelijke hoekpenant van de Boerentoren, ter hoogte van de zevende en de achtste verdieping, werd bijvoorbeeld een Madonna met kind geïnstalleerd, zichtbaar op afbeelding 6. Deze Madonna, in art deco uitgewerkt door de Franse beeldhouwer Roger de Villiers, is de hoogste en grootste Madonna van Antwerpen.¹²⁵ Ze zou de gedachte bewaren aan een vroeger kruisbeeld dat ter hoogte van de Boerentoren had gestaan.¹²⁶ Bovendien paste het beeld in de eeuwenoude en typische Antwerpse bouwtraditie van Mariabeelden aan gevels van gedouwen.¹²⁷ Opvallend hierbij is dat de architecten het beeld niet hadden opgenomen in de door de stad goedgekeurde ontwerpen, en er geen dergelijke vereiste was in de voorwaarden van de bouw, waardoor het beeld pas achteraf werd geregulariseerd.¹²⁸ Mogelijk heeft de bank er zelf bewust voor gekozen om aansluiting te zoeken bij de lokale Antwerpse bouwtradities, tegelijkertijd is de

¹²⁰ Ibidem.

¹²¹ DR. E.J. HASLINGHUIS EN DR. ING. H. JANSE, *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*, dl. 5, Leiden: Primavera Pers 2005, 338.

¹²² *Modernisme*, Website van Agentschap Onroerend Erfgoed Vlaanderen, <
https://thesaurus.onroerenderfgoed.be/conceptschemas/STIJLEN_EN_CULTUREN/c/23 >, geraadpleegd op 22 december 2022.

¹²³ J.R. VANHOENACKER, "Moderne Hoogbouw", 18.

¹²⁴ Ibidem.

¹²⁵ PHILIP HEYLEN, JOS GISEKIN, ROLAND OP DE BEECK e.a., "Inventaris", in: WIM STRECKER (red.), *Madonna- en heiligenbeelden in de Antwerpse binnenstad*, Kontich: BAi, 2010, 197.

¹²⁶ Ibidem.

¹²⁷ ROLAND OP DE BEECK, "Antwerpen, een mariale metropool", in: WIM STRECKER (red.), *Madonna- en heiligenbeelden in de Antwerpse binnenstad*, Kontich: BAi, 2010, 11-13, 11-13.

¹²⁸ Blijkens meerdere brieven omtrent deze kwestie van de stad Antwerpen aan de Algemeene Bankvereeniging. Bijvoorbeeld: Brief van het bestuur der Wegenis, gedateerd 17 november 1930. SA. 1929#33378.

monumentaliteit en stijl van het beeld op een vernieuwende en onderscheidende wijze uitgevoerd.

Afbeelding 6. Madonna met Kind, oostelijke hoekpenant Boerentoren, Antwerpen. Foto: Vlaamse Gemeenschap, 01-03-1976: inventaris onroerend erfgoed.

Een ander voorbeeld van de zowel vernieuwende als traditionele architectuur zijn de acht bronzen kariatiden, die prominent boven de inkomdeur staan. Het gebruik van kariatiden in de bouwkunst gaat terug tot de klassieke oudheid en maakte in Europa tussen de negentiende en het begin van de twintigste eeuw een ware ‘renaissance’ door.¹²⁹ De acht kariatiden aan de Boerentoren beelden typische klassieke thema’s uit waarvan sommige expliciet naar Antwerpen lijken te verwijzen, zoals scheepvaart en handel. De andere thema’s zijn kunst, wetenschap, landbouw, voorspoed, techniek en architectuur. Het refereren naar dergelijke klassieke thema’s zou volgens de Britse econome Ann-Christine Frandsen (et al) vertrouwen in bankinstellingen moeten opwekken en een langdurige continuïteit suggereren.¹³⁰ Onderscheidend aan de kariatiden aan de Boerentoren was echter de stijl. Er werd namelijk niet gekozen voor de standaard classicistische stijl, die vaak toegepast werd voor kariatiden, maar voor de art deco.¹³¹

¹²⁹ DANIEL JÜTTE, "Contested Caryatids: Architecture, Modernity, and Race around 1900", *Central European History*, 2022, 1-28, 1.

¹³⁰ ANN-CHRISTINE FRANDSEN, TAMMY BUNN HILLER, JANICE TRAFLET e.a., "From money storage to money store: Openness and transparency in bank architecture", *Business History*, 55/5, 2013, 695-720, 699.

¹³¹ DIRK LAUREYS, *IJzersterk*.

De stelling in de historiografie dat de toren een toonbeeld zou zijn van “vernieuwing, durf en moderniteit” houdt, op basis van voorgaande redentatie, niet volledig stand.¹³² Door regelmatig terug te grijpen naar historische en lokale bouwtradities werd naast vernieuwing juist ook continuïteit en behoudsgezindheid gesuggereerd. Wellicht was dat een expliciete strategie van de Algemeene Bankvereniging om niet te veel te breken met de architectuur van de omringende gebouwde omgeving en de concurrerende financiële instellingen. De Boerentoren staat namelijk op een locatie met een grote historische betekenis. De site vormt het einde van een zichtlijn van de Meir, een straat met grote symbolische betekenis voor de Antwerpenaren. Getuige hiervan is bijvoorbeeld een verordening van de stad Antwerpen uit 1919 aangaande de “schoonheid van de openbare wege” die in praktijk enkel over de Meir en enkele zijstraten ging.¹³³ Dat deze verordening pas later gevolgd werd door verordeningen voor andere straten, toont de symbolische betekenis en het belang van de Meir als ‘representatieve straat’ aan.¹³⁴ Getuige daarvan waren ook de vele gevestigde financiële- en bancaire instellingen op de Meir, die in prestigieuze gebouwen waren gehuisvest. Daaronder vallen onder meer de ‘Banque de Reports, de Fonds Publics et de Dépôts’, maar ook de Engelse ‘London County Westminster & Parr's Bank Limited’, zichtbaar op afbeelding 7 en 8. Door zich op het einde van deze straat te positioneren, eiste de jonge Algemeene Bankvereniging direct een prominente en zichtbare symbolische plaats op in het Antwerpse bank- en financiewezen.

¹³² DIRK LAUREYS EN MARC VAN POTTENBERGHE, “Van scheldnaam tot icoon, 75 jaar Boerentoren”, 45.

¹³³ RUTGER TIJS, *Tot cieraet deser stadt. Bouwtrant en bouwbeleid te Antwerpen van de middeleeuwen tot heden*, Antwerpen: Mercatorfonds, 1993, 385.

¹³⁴ Ibidem.

Links: afbeelding 7. 'Banque de Reports, de Fonds Publics et de Dépôts'. Beeldbank Agentschap Onroerend Erfgoed Vlaanderen: <https://id.erfgoed.net/afbeeldingen/102915>. Rechts: afbeelding 8. 'London County Westminster & Parr's Bank Limited'. Beeldbank Agentschap Onroerend Erfgoed Vlaanderen: <https://id.erfgoed.net/afbeeldingen/102907>.

Afgezien van deze eerder symbolische betekenissen, diende het torengedouw ook enkele praktische doeleinden. Zo zou de toren ook een interessante vastgoedspeculatie zijn.¹³⁵ De toren bestond namelijk naast kantoren ook uit appartementen op de hogere verdiepingen, winkels in de gaanderij, particuliere kantoren, een panoramazaal op de hoogste verdieping en verschillende horecagelegenheden.¹³⁶ Ook gebruikte de bank het exterieur als snel voor reclamedoeleinden. Zo diende de bank begin 1931 een aanvraag in om hun merknaam op de gevel te mogen plaatsen en een inkomdeur te vervaardigen.¹³⁷ Afbeelding 9 toont de inkomdeur, met geïntegreerde letters van de Algemeene Bankvereeniging. Boven deze deur werd in gouden letters het kapitaal en de reserves van de bank vermeld, wat hoogstwaarschijnlijk vertrouwen moest opwekken.

¹³⁵ DIRK LAUREYS, *IJzersterk*.

¹³⁶ *Ibidem*.

¹³⁷ College van Burgemeester en Schepenen, zitting van woensdag 18 februari 1931. Beraadslaging Proces-Verbaal. SA: 1931#38638.

Afbeelding 9: inkomdeuren Algemeene Bankvereniging Boerentoren, ongedateerd. Vlaams Architectuurinstituut – collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Jos Smolderen.

Ondanks dat de toren door de hoogte, de stijl en de locatie een waar statussymbool was voor de Algemeene Bankvereniging, was deze instelling zelf geen lang leven beschoren. Door opeenvolgende onsuccesvolle participaties in buitenlandse beleggingen was de bank in zijn voortbestaan sterk afhankelijk van kapitaalinjecties van Middenkredietkas.¹³⁸ De Algemeene Bankvereniging was echter niet de enige bank in een lastig parket, de gehele Belgische financiële en bancaire sector leidde onder internationale economische problemen die onder meer het gevolg waren van de beurskrach van 1929.¹³⁹ Na een uitzichtloze situatie, waarbij ook de Middenkredietkas ten onder dreigde te gaan, werd de bank in 1935 gered en kwam ze onder bestuur van de meer succesvolle Kredietbank, die in 1998 in de KBC zou opgaan.¹⁴⁰

Conclusie

In dit onderzoek werd in ruime zin stilgestaan bij de bouw van de zogenaamde Boerentoren in Antwerpen. Dit torengedouw werd tussen 1929-1932 gebouwd en moest als hoofdzetel dienen van de Algemeene Bankvereniging, een Vlaamse bank die in 1921 werd opgericht als tegenwicht van dominante Franstalige financiële instellingen. Met een oorspronkelijke hoogte van 87,5 meter was de Boerentoren zowel een opvallende verschijning in het historische

¹³⁸ B. HENAU, "Het bank- en verzekeringswezen in Antwerpen tijdens het interbellum", 338.

¹³⁹ HERMAN VAN DER WEE EN MONIQUE VERBREYT, *Mensen maken Geschiedenis*, 59.

¹⁴⁰ H. HOUTMAN DESMEDT, "Belgium - Kredietbank", in: MANFRED POHL EN SABINE FREITAG (red.), *Handbook on the history of European Banks*, Aldershot: Edward Elgar Publishing Limited, 1994, 56-94, 90.

stadscentrum van Antwerpen als in Europa. Het zou namelijk tot 1950 duren voordat er, zeer voorzichtig, ook elders in Europa met hoogbouw werd geëxperimenteerd.¹⁴¹ De Boerentoren kwam echter niet zonder slag of stoot tot stand. Onder tijdgenoten werd de wenselijkheid van een torengebouw in een historische setting, maar vooral het proces dat leidde tot de bouw, fel bediscussieerd. Er heerste er onder meer verontwaardiging rond het verkoopproces van de bouwgrond, waarbij het katholiek-socialistische Antwerpse stadsbestuur door zowel de liberale oppositie als in kranten beticht werd van vriendjespolitiek met de Algemeene Bankvereniging. Het is precies deze rol van de het stadsbestuur in de totstandkoming van de toren die centraal stond in deze bachelorscriptie.

Door middel van een kritische en kwalitatieve lezing van een brede set aan primaire bronnen, die regelmatig geconfronteerd werden met bevindingen uit de eerder schaarse en uitgesproken Vlaamsgezinde historiografie rond de Boerentoren, bleek de stad Antwerpen de bank inderdaad te bevoordelen. De rol van het Antwerpse stadsbestuur werd binnen de historiografie nog nooit eerder uitgediept, ondanks de vele en expliciete verwijten van vriendjespolitiek in de discussies rond de bouw van de Boerentoren. Onder meer door bronnen van de Antwerpse stedelijke administratie, die in de historiografie nog niet eerder werden aangewend, als bronnen van de Algemeene Bankvereniging zelf, werd aangetoond dat er minimaal vanaf maart 1928 onderhandelingen werden gevoerd tussen de stad en de bank. Uit de bronnen blijkt dat de eerste publicatie over de verkoop van de bouwgrond pas eind 21 juli gemaakt werd, terwijl de grond al op 7 augustus 1928 zou worden verkocht. In de periode maart-augustus waren de prijs en de grootte van de bouwgrond al onderhandeld door de stad en de bank, werden ontwerpen gemaakt door verschillende architecten, waaronder zelfs de stadsbouwmeester, en werd een maquette gebouwd. Andere potentiële partijen, die niet van de grondverkoop afwisten, hadden maar zeventien dagen de tijd om ontwerpen en financiering te voorzien, een uiterst onrealistisch scenario. De concrete onderhandelingen tussen stad en bank werden gevoerd door de commissie van stadseigendommen, die uit zowel coalitie- als oppositieleiden bestond. De voorzitter van deze commissie, lid van de coalitie en schepen van financiën, riep de commissieleden echter pas samen nadat de onderhandelingen al in het geheim beklonken waren, waarschijnlijk door hemzelf, wellicht met hulp van anderen. Door een gebrek aan wetgeving was deze gang van zaken echter niet strafbaar, blijkens de *Pandectes Belges* die in de historiografie niet eerder is ingezien. Wel werd ze als onzedelijk beschouwd, zelfs binnen de coalitie. Drijvende kracht

¹⁴¹ NATHANIEL HOLLISTER, "The History of the European Skyscraper", *Council on Tall Buildings and Urban Habitat: research paper*, //II, 2013, 52-55, 52.

achter de komst van de toren was de katholieke burgemeester Frans Van Cauwelaert. Hij wees kritieken systematisch van de hand en verdedigde de komst van de toren fel. Het grote gebouw midden in het symbolische hart van het stadscentrum paste namelijk enerzijds binnen zijn Vlaamsgezinde visie op de totstandkoming van een Vlaamse economie, anderzijds zou de toren als blikvanger kunnen dienen voor de wereldtentoonstelling van 1930. Die zou in Antwerpen worden georganiseerd en beloofde zeer veel bezoekers naar de stad te trekken. Daarmee is de hypothese uit de inleiding bekrachtigd, namelijk dat enkele prominente leden uit het Antwerpse stadsbestuur absoluut een torengedouw ambieerde en in de Algemeene Bankvereniging een kapitaalcrachtige en wenselijke partner vond, die bovendien binnen het Vlaamsgezinde discours van het stadsbestuur paste. In de historiografie wordt de toren regelmatig voorgesteld als een architecturale en bouwhistorische breuk met het verleden, maar deze visie lijkt op basis van dit onderzoek niet volledig stand te houden. Door middel van decoraties werd namelijk regelmatig naar lokale en historische bouwstijlen gerefereerd. Ook dient de neiging binnen de historiografie om de toren als symbool voor de Vlaamse economie en de Algemeene Bankvereniging te gebruiken, genuanceerd te worden: de Algemeene Bankvereniging was absoluut geen succesverhaal en moest al in 1935 door een andere bank worden gered.

Concluderend waren er dus gelijklopende belangen tussen het Vlaamsgezinde Antwerpse stadsbestuur en de jonge Vlaamse bank. Door oog te hebben voor de politieke discussies uit 1928, de controversiële grondverkoop en een kritische stijlanalyse, zijn zowel hiaten in de historiografie opgevuld als bestaande visies genuanceerd. Er zijn echter meerdere pistes die verder onderzoek verdienen. Zo kan onderzocht worden hoe de toren als onderdeel van een “corporate identity” fungeerde voor de Algemeene Bankvereniging en diens navolgers. Het onderzoek naar “corporate identities” is een opkomende, internationale en interdisciplinaire onderzoeksdiscipline met nog veel kansen voor (bouw)historici. Hierbij zou onder meer onderzocht kunnen worden of, en hoe de grondige renovatie uit de jaren 1960, waarbij het volledige art deco interieur werd gestript, paste binnen een nieuwe bedrijfsidentiteit. Ander onderzoek zou zich kunnen richten op de relatie tussen het Antwerpse stadsbestuur en het lokale bank- en financiewezen. Zo stelde de liberale oppositie dat de bouwgrond een tegendienst zou zijn aan de Algemeene Bankvereniging voor een eerder gedane lening. Dergelijke banden tussen het Antwerpse stadsbestuur en de financiële wereld zijn nog weinig onderzocht. Was er inderdaad sprake van een systematische vijandige houding van het Antwerpse bank- en financiewezen tegen het katholieke, socialistische stadsbestuur tijdens het interbellum? En hoe verhield het Antwerpse bank- en financiewezen zich dan tegenover de eerdere liberale

stadsbesturen? Een laatste interessante piste legt zich toe op de gang van zaken rond openbare veilingen van percelen en gronden, waar minimaal vóór 1933 geen wettelijk kader bestond. Onderzocht kan worden of de stad bij andere projecten bepaalde partijen bevoordeelden, wie die partijen dan waren en of daar opnieuw verschil in zat naargelang de politieke strekking van het stadsbestuur. Daarmee krijgt het onderzoek ook een eigentijdse relevantie, doordat het Antwerpse stadsbestuur nog steeds regelmatig beschuldigd wordt van (te) innige samenwerkingen met bouwpromotoren.¹⁴²

¹⁴² Zoals rond de stadsontwikkeling aan de Slachthuislaan: *De pleinvrees van het parket in het schandaal van de Slachthuissite*, Website van Apache, < <https://www.apache.be/2021/12/16/pleinvrees-van-antwerpse-parket-dossier-van-slachthuissite> >, geraadpleegd op 4 april 2023.

Bibliografie

Gebruikte uitgegeven bronnen

“De heer Van Cauwelaert uit verlof terug”, *De Standaard*, 06-11-1928, 1.

“De verkoop van grond op de Schoenmarkt”, *Gazet van Antwerpen*, 27-08-1928, 6.

“Het schandaal voltrokken. Antwerpen, in handen van de Boeren-Soviet. Een verpletterend rekvisitorium”, *De Nieuwe Gazet*, 29-08-1928, 1.

LEONARD EDWARD, *Voor 's lands wederopbouw. Korte opstellen over bouwkunst*, Amsterdam: Maatschappij van Goede en Goedkoope Lectuur, 1920.

S.N., "Vente publiques d'immeubles", in: *Les Pandectes belges*, Brussel: Anc. Etabl. Aug. Puvrez (S. A.), imprimeurs-Editeurs, 1933, chapitre premier, adjudication, section VI. Entraves à la liberté des enchères

Stad Antwerpen, Gemeentebblad, 1923/I

Stad Antwerpen, Gemeentebblad, 1928/II

VANHOENACKER J.R., "Moderne Hoogbouw", *KMBA: maandschrift voor bouwkunst en aanverwante vakken*, 1/Januari, 1935, 12-21

Gebruikte onuitgegeven bronnen

Archief Vlaams Architectuurinstituut – collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Jan Vanhoenacker.

Archief Vlaams Architectuurinstituut – collectie Vlaamse Gemeenschap, archief Jos Smolderen.

Brief van het bestuur der Wegenis, gedateerd 17 november 1930. SA. 1929#33378.

College van Burgemeester en Schepenen, zitting van woensdag 18 februari 1931. Beraadslaging Proces-Verbaal. SA: 1931#38638.

Notulen beheerraadsvergadering Algemeene Bankvereniging, 15 juni 1928. Historisch archief van de KBC, Brussel.

Notulen beheerraadsvergadering Algemeene Bankvereniging, 9 maart 1928. Historisch archief van de KBC, Brussel.

Notulen beheerraadszitting Algemeene Bankvereniging, 20 maart 1928. Historisch archief van de KBC, Brussel.

“Verplichting tot bouwen”. Verslag openbare verkoop gronden tussen de Eiermarkt, Schoenmarkt en de Beddenstraat, 07-08-1928. SA, 1929#33378.

Gebruikte literatuur

Antwerpse Boerentoren krijgt opvallende make-over: zo ziet het nieuwe ontwerp eruit, Website van De Morgen, < <https://www.demorgen.be/snelnieuws/antwerpse-boerentoren-krijgt->

- opvallende-make-over-zo-ziet-het-nieuwe-ontwerp-eruit~b7aed388/ >, geraadpleegd op 25 november 2022.
- Beurs voor Diamanthatel*, Website van Agentschap Onroerend Erfgoed Vlaanderen, < <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/7445> >, geraadpleegd op 11 mei 2023.
- Boerentoren*, Website van Agentschap Onroerend Erfgoed Vlaanderen, < <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/3959> >, geraadpleegd op 30 maart 2023.
- Complex met bank en hotel Century Tourist*, Website van Agentschap Onroerend Erfgoed Vlaanderen, < <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/215319> >, geraadpleegd op 2 februari 2023.
- De pleinvrees van het parket in het schandaal van de Slachthuissite*, Website van Apache, < <https://www.apache.be/2021/12/16/pleinvrees-van-antwerpse-parket-dossier-van-slachthuissite> >, geraadpleegd op 4 april 2023.
- Het mystieke huwelijk*, Website van Liberas: centrum voor de geschiedenis van het vrije denken en handelen, < https://www.liberasstories.eu/nl/magazine/collectie/het_mystieke_huwelijk/2224 >, geraadpleegd op 21 november 2022.
- Modernisme*, Website van Agentschap Onroerend Erfgoed Vlaanderen, < https://thesaurus.onroerenderfgoed.be/conceptschemas/STIJLEN_EN_CULTUREN/c/23 >, geraadpleegd op 22 december 2022.
- BALLEGEER HILDE, *Henry Van de Velde. Bijdragen tot de studie van de periode 1926-1947*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, vakgebied Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde, Rijksuniversiteit Gent, 1978.
- BEECK ROLAND OP DE, "Antwerpen, een mariale metropool", in: WIM STRECKER (red.), *Madonna- en heiligenbeelden in de Antwerpse binnenstad*, Kontich: BAi, 2010, 11-13.
- BOEHME OLIVIER, "De politieke ontwikkelingen", in: GENOOTSCHAP VOOR ANTWERPSE GESCHIEDENIS (red.), *Antwerpen in de 20ste eeuw : van belle époque tot golden sixties*, Brasschaat: Pandora Publishers, 2008, 89-114.
- , *Greep naar de markt. De sociaal-economische agenda van de Vlaamse Beweging en haar ideologische versplintering tijdens het interbellum*, Leuven: LannooCampus, 2008.
- BRUYN LUC DE, *De Boerentoren. J.R. Van Hoenacker, J. Smolderen, E. Van Averbeke (1929-1931)*, onuitgegeven Eindverhandeling, vakgebied Architectuur, Hoger Architectuur Instituut van het Rijk (Antwerpen), 1985-1986.
- DESMEDT H. HOUTMAN, "Belgium - Kredietbank", in: MANFRED POHL EN SABINE FREITAG (red.), *Handbook on the history of European Banks*, Aldershot: Edward Elgar Publishing Limited, 1994, 56-94.
- FRANSEN ANN-CHRISTINE, TAMMY BUNN HILLER, JANICE TRAFLET e.a., "From money storage to money store: Openness and transparency in bank architecture", *Business History*, 55/5, 2013, 695-720.
- GROOTEN SVEN, BART MOEYAERT, PIET LOMBAERDE e.a., *Hoger/Higher/Plus Haut. Panoramisch Antwerpen*, Leuven: Davidsfonds, 2006.
- HASLINGHUIS DR. E.J. EN DR. ING. H. JANSE, *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*, dl. 5, Leiden: Primavera Pers 2005.
- HENAU B., "Het bank- en verzekeringswezen in Antwerpen tijdens het interbellum", *Tijdschrift voor Economie en Management*, XXXV/4, 1990, 329-359.
- HEYLEN PHILIP, JOS GISEKIN, ROLAND OP DE BEECK e.a., "Inventaris", in: WIM STRECKER (red.), *Madonna- en heiligenbeelden in de Antwerpse binnenstad*, Kontich: BAi, 2010.
- HEYNICKX RAJESH, "A law of inertia. The Tower as Site and Symbol in Interwar Flanders", in: RAJESH HEYNICKX EN TOM AVERMAETE (red.), *Making a New World. Architecture & Communities in Interwar Europe*, Leuven: Leuven University Press, 2012, 199-211.
- HEYNICKX RAJESH EN TOM AVERMAETE, *Making a New World. Architecture & Communities in Interwar Europe*, Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2012.

- HOLLISTER NATHANIEL, "The History of the European Skyscraper", *Council on Tall Buildings and Urban Habitat: research paper*, /II, 2013, 52-55.
- IMPE ELLEN VAN EN LUC VERPOEST, *Henry van de Velde, architect en briefschrijver*, onuitgegeven informatiebrochure van een tentoonstelling gewijd aan Henry Van de Velde, Koninklijke Bibliotheek België, 2013.
- JÜTTE DANIEL, "Contested Caryatids: Architecture, Modernity, and Race around 1900", *Central European History*, 2022, 1-28.
- KLEIN DAN, "Inleiding", in: *Art Deco. Ontstaan, ontwikkeling en opleving van deze decoratieve stijl*, Alphen aan den Rijn: Atrium, 1986, 6-9.
- LAUREYS DIRK, *IJzersterk. De KBC-toren en zijn architecten*, onuitgegeven tentoonstellingscatalogus, Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen, 2001.
- , "De architectuur in een stroomversnelling. Art deco, modernisme en traditionalisme in de provincie Antwerpen", in: LUDO HELSEN, WILLEM AERTS, DIRK LAUREYS e.a. (red.), *Bouwen in beeld. De collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*, Turnhout: Brepols, 2004, 85-130.
- LAUREYS DIRK EN MARC VAN POTTELBERGHE, "Van scheldnaam tot icoon 75 jaar Boerentoren", in: PIET LOMBAERDE, DIRK LAUREYS EN MARC VAN POTTELBERGHE (red.), *Hoger/Higher/Plus Haut. Panoramisch Antwerpen*, Leuven: Davidsfonds, 2006, 39-65.
- LOMBAERDE PIET, ELS SPITAEELS, RUTGER TIJS e.a., "Architectuur, stedenbouw en verkeer", in: GENOOTSCHAP VOOR ANTWERPSE GESCHIEDENIS (red.), *Antwerpen in de 20ste eeuw : van belle époque tot golden sixties*, Brasschaat: Pandora Publishers, 2008, 209-269.
- MALLIET ANNE, "Boerentoren. Eiermarkt 20/Schoenmarkt 35 1929-1932", in: RITA STEYAERT, GREET PLOMTEUX, ANNE MALLIET e.a. (red.), *Architectuurgids Antwerpen*, Turnhout: Brepols, 1993.
- MARTIN DIRK, "Regimecrisis in lokaal bestuur in het interbellum. Een comparatief sociaal profiel van Antwerpse en Gentse collegeleden, 1921-1938", *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 1, 1996, 163-191.
- MECHELEN MIA VAN, "Frans Van Cauwelaert. Een portret", *Ons Erfdeel*, 25, 1982, 524-537.
- MEGANCK LEEN, "Traditionalisme", *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen*, 1998/2, 1998, 8-13.
- MIEROP CAROLINE, "De verleiding van Amerika, de wolkenkrabber ten tijde van de art deco", in: WERNER ADRIAENSSENS, FRANÇOISE AUBRY, FRANCE BOREL e.a. (red.), *Art deco architectuur. Brussel 1920-1930*, Brussel: Archives d'Architecture Moderne, 1996, 87-98.
- MOLLE LEEN VAN, *Ieder voor allen. De Belgische Boerenbond 1890-1990*, Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1990.
- PIERREUX BART, *De Sint-Rochuskerk (1925-1928) Te Halle: een innovatieve nieuwbouw*, onuitgegeven masterscriptie, vakgebied Kunstwetenschappen en Archeologie, Vrije Universiteit Brussel, 2021-2022.
- POTTELBERGHE MARC VAN, *De Boerentoren: van scheldnaam tot beschermd monument*, onuitgegeven Informatie brochure, KBC Groep, s.a.
- POULAIN NORBERT, *De internationale stijl en CIAM: globalisme avant la lettre*, onuitgegeven Informatiebrochure, Open Monumentendag Vlaanderen : Import-Export, Dienst Monumentenzorg Stad Gent, 2006.
- RUYSEVELT A. VAN EN M. VAN POTTELBERGHE, *Het Torengedebouw te Antwerpen, de geschiedenis van een stedelijk landschap*, De Kredietbank, 1986.
- SMEDT H. DE, "De financiële sector", in: GENOOTSCHAP VOOR ANTWERPSE GESCHIEDENIS (red.), *Antwerpen in de 20ste eeuw : van belle époque tot golden sixties*, Brasschaat: Pandora, 2008, 65-69.
- SMEDT HELMA HOUTMAN-DE, "Op de golven van de tijd. Bank- en financiewezenen te Antwerpen van de Belle Epoque tot en met de Golden Sixties", in: GENOOTSCHAP VOOR ANTWERPSE GESCHIEDENIS (red.), *Antwerpen in de 20ste eeuw. Van Belle Epoque tot Golden Sixties*, Brasschaat: Petraco-PANDORA, 2008, 65-70.
- SMOLDEREN L., "Een Art-Decofestival: de internationale tentoonstelling van Antwerpen in 1930. Het droombeeld van hoofdarchitect Jos Smolderen", *Monumenten en Landschappen*, 21/3, 2002, 4-29.

- TIJS RUTGER, *Tot cieraet deser stadt. Bouwtrant en bouwbeleid te Antwerpen van de middeleeuwen tot heden*, Antwerpen: Mercatorfonds, 1993.
- VANDENBREEDEN JOS, "Art Deco: een waaier van architectuur en interieurkunst tussen art deco en modernisme", in: FRANÇOISE AUBRY, JOS VANDENBREEDEN EN FRANCE VANLAETHEM (red.), *Art Nouveau, Art Deco & Modernisme*, Tielt: Lannoo, 2006, 242-303.
- WEE HERMAN VAN DER EN MONIQUE VERBREYT, *Mensen maken Geschiedenis. De Kredietbank en de Economische Opgang van Vlaanderen. 1935-1985*, Tielt: Lannoo, 1985.
- WILS LODE, "Frans van Cauwelaert. Zijn plaats in de Vlaamse natievorming", *Handelingen - Koninklijke Zuid-Nederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis* 55, 2001, 237-255.